

"אָל נכוֹן", גורן נכוֹן ומקום גן עוזא

את הדיון בשאלת הביטוי "אָל נכוֹן" (שמ"א כ"ג, כג; כ"ו, ד), שהתנהל לאחרונה בגליונות מגדים,¹ יש לכלול בדיון מקיף יותר בשאלת איתורו של "גן עוזא" ב"גורן נכוֹן". על מקום קברי בית דוד האחרונים, הידוע בשם "גן עוזא", נשתברו קולמוסין הרבה, והוצעו הצעות שונות (ראה להלן). נראה לנו, כי ניתן להגיע לאיתורו של המקום, ובדרך הילוכו גם להבנת הביטוי "אָל נכוֹן", בדרך שונה מעט מן המקובל, שאותה נציע להלן.

קברי בית דוד האחרונים

מקום קבורתם של מלכי בית דוד כפי שמצוין בכתובים, מעלה נקודה מעניינת, שכבר עמדו עליה החוקרים, והיא: מימי דוד, ראשון השושלת, ועד ימי חזקיה, המלך ה-14 בה, נקברו כל מלכי בית דוד בתוככי עיר דוד, רובם במערכת קברים אחת. על המלך האחרון שנקבר במערכת זו, חזקיהו, כבר נאמר "וישכב יחזקיהו עם אבתיו ויקברוהו במעלה קברי בני דויד וכבוד עשו לו במותו כל יהודה וישבי ירושלים..." (דה"ב ל"ב, לג). לפי פשוטם של כתובים, מציינת המלה מַעְלָה במקרא, מקום מוגבה או עליית דרך, וייתכן שקברו של חזקיהו אכן נכרה בנקודה מוגבהת יחסית למערכת המקורית. כבר חז"ל, וכן הפרשנים האחרונים מציינים, מחד גיסא, שמעלה קברי בני דוד היא אכן מערכת הקבורה המקורית של שושלת בית דוד אך כפי הנראה לא היה מקום לקבורת חזקיהו אחרי קבר אחז אביו, מסיבה מעשית או ערכית-רעיונית, ולכן נקבר בסמוך לקברי הראשונים במערכת - דוד ושלמה, וזו לשון מַעְלָה.

חריג אחד מכל מלכי בית דוד הוא עזריהו-עוזיהו, המלך ה-11 בשושלת, שעליו נאמר במל"ב ט"ו, ז:

וישכב עזריה עם אבתיו ויקברו אותו עם אבתיו בעיר דוד

1. סמט תש"ן; בלאו תש"ן, תשנ"א; אליצור תש"ן - ראה רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים בסוף המאמר.

אך בדה"ב כ"ו, כג, נאמר:

וישכב עזיהו עם אבתיו ויקברו אותו עם אבתיו בשדה הקבורה אשר למלכים כי אמרו מצרע הוא.

מפירוט זה בדברי הימים הבינו חלק מן המפרשים, כי עזיהו לא נקבר במערכת הקבורה הממלכתית, אלא ב"שדה הקבורה אשר למלכים", במקום נפרד. מזר (1971, עמ' 23) אף שיער, שבמקום זה נקברו, בנוסף לעזיהו, גם מלכי השושלת מימי יהורם ועד אחז, תוך שהוא מסתמך על הנאמר על יהורם בדה"ב כ"א, כ: "...ויקברוהו בעיר דויד ולא בקברות המלכים", נוסחה שנאמרה כך או כיוצא בה על מלכים מימי יהורם ואילך. לנו נראה, כי את סופו של הפסוק שנאמר על עזיהו, "כי אמרו מצרע הוא", יש לפרש בדרך של "אף על פי", כלומר - ויקברו אותו (את עזיהו) עם אבותיו, בשדה הקבורה אשר למלכים (במערכת הקבורה הרגילה של המלכים, זו המקורית מימי דוד) - אף על פי שאמרו "מצרע הוא" (והיה מקום לטענה שאין מקום לקברו שם). על ידי כך יהיה הנוסח בדה"י, הסבר והנמקה לנוסח הרגיל והמקובל של מלכים - "ויקברו אותו עם אבתיו בעיר דוד". מכאן, כמובן, שאין לחפש כל מקום קבורה אחר לעזיהו, מלבד מערכת הקבורה המקורית.²

אולם, אחרי מותו של חזקיהו וקבורתו במערכת העתיקה, המקורית, נקברו מלכי יהודה בני שושלת בית דוד במקום קבורה חדש - "גן עוזא". על שניים מן המלכים, מנשה ואמון, נאמר במפורש שנקברו שם. על מנשה בן חזקיהו נאמר:

וישכב מנשה עם אבתיו ויקבר בגן ביתו בגן עוזא

(מל"ב כ"א, יח).

וישכב מנשה עם אבתיו ויקברוהו ביתו

(דה"ב ל"ג, כ).

ועל אמון, נכדו של חזקיהו, נאמר:

ויקשרו עבדי אמון עליו וימיתו את המלך בביתו... ויקבר אותו בקברתו בגן עוזא

(מל"ב כ"א, כג-כו).

יש רמזים לכך, ששני מלכים נוספים בשושלת נקברו אף הם במקום זה. על יאשיהו בן אמון נאמר:

וילך המלך יאשיהו לקראתו וימיתוהו במגדו... וירכבוהו עבדיו מת ממגדו ויבאהו ירושלם ויקברוהו בקברתו

(מל"ב כ"ג, כט-ל).

2. "ציון עזיהו" שנמצא בקרבת ירושלים, זמנו מאוחר לימי עזיהו המלך, ואין עניינו ועניין אי-מצייאת לוחות כאלו למלכים אחרים, לכאן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ומפורש יותר בדברי הימים -

ויוליקהו ירושלם וימת ויקבר בקברות אבתיו

(דה"ב ל"ה, כד).

על יהויקים בן יאשיהו נאמר:

וישכב יהויקים עם אבתיו

(מל"ב כ"ד, ו).

אך בנוסח הלוקיאני של השבעים, כהשלמה לפסוק זה -

וייקבר בגן עוזא (εὐ κληπῶ οὐζῶ) עם אבותיו.

ואילו בנוסחות רבות של השבעים, כתוספת לדה"ב ל"ו, ח (המלכת יהויכין), מצוין:

וישכב יויקים עם אבותיו וייקבר בגנוזה (Γανοζα) עם אבותיו.

ו"גנוזה" הלוא הוא "גן-עוזא".

על שני מלכי בית דוד האחרונים, יהויכין וצדקיהו, נאמר שהלכו בגלות, וכנראה נפטרו ונקברו בבבל.

היש קשר בין "גן עוזא" למקום קבורתו של עוזיה המלך?

נראה לנו שאין כל קשר ביניהם, וזאת למרות שיוסף בן מתתיהו יודע לציין כי עוזיהו "נקבר בודד בגניו" ('קדמוניות היהודים', תרגום שליט, ספר תשיעי, י', ד; סעיפים 226-227) נראה, שכן מתתיהו מקבל כאן את הפירוש (שהוצע אחר כך על ידי מזר) שעוזיה נקבר במקום אחר משאר המלכים, כפי שמצאנו אצל בעל תרגום הפשיטתא לדה"ב כ"ו, כג - "וקברוהו בית קבורא, לא בקבורתא דמלכא" ('וקברוהו בין הקברות, לא בקבורת המלכים" - אלא שעל פי זה דווקא לא נקבר עוזיהו "בודד בגניו..."). אנו סבורים שאם אכן היה קשר כזה, ו"גן עוזא" היה בא לציין את גנו של עוזיהו מלך יהודה, הרי שהכתוב, הן במלכים והן בדה"י, לא היה נמנע מלהזכירו. עוזיהו היה מלך צדיק, וקבורה בגנו יכולה הייתה להיות לזכותו של הנקבר (בוודאי מנשה, החוזר בתשובה על-פי דה"י). יתר על כן, אם אכן "גן עוזא" הוא גנו של עוזיהו ומקום קבורתו, הרי שמתאים היה לציין את קבורת מנשה ואמון, כקבורת עוזיהו - "בשדה הקבורה אשר למלכים" (אם מקבלים את הדעה שאין ציון זה מתייחס למערכת המקורית).

אשר על כן, נראה לנו כי ל"גן עוזא" אין כל קשר לעוזיהו, ושומה עלינו למצוא הסבר אחר לפירוש שם המקום (ראה להלן).

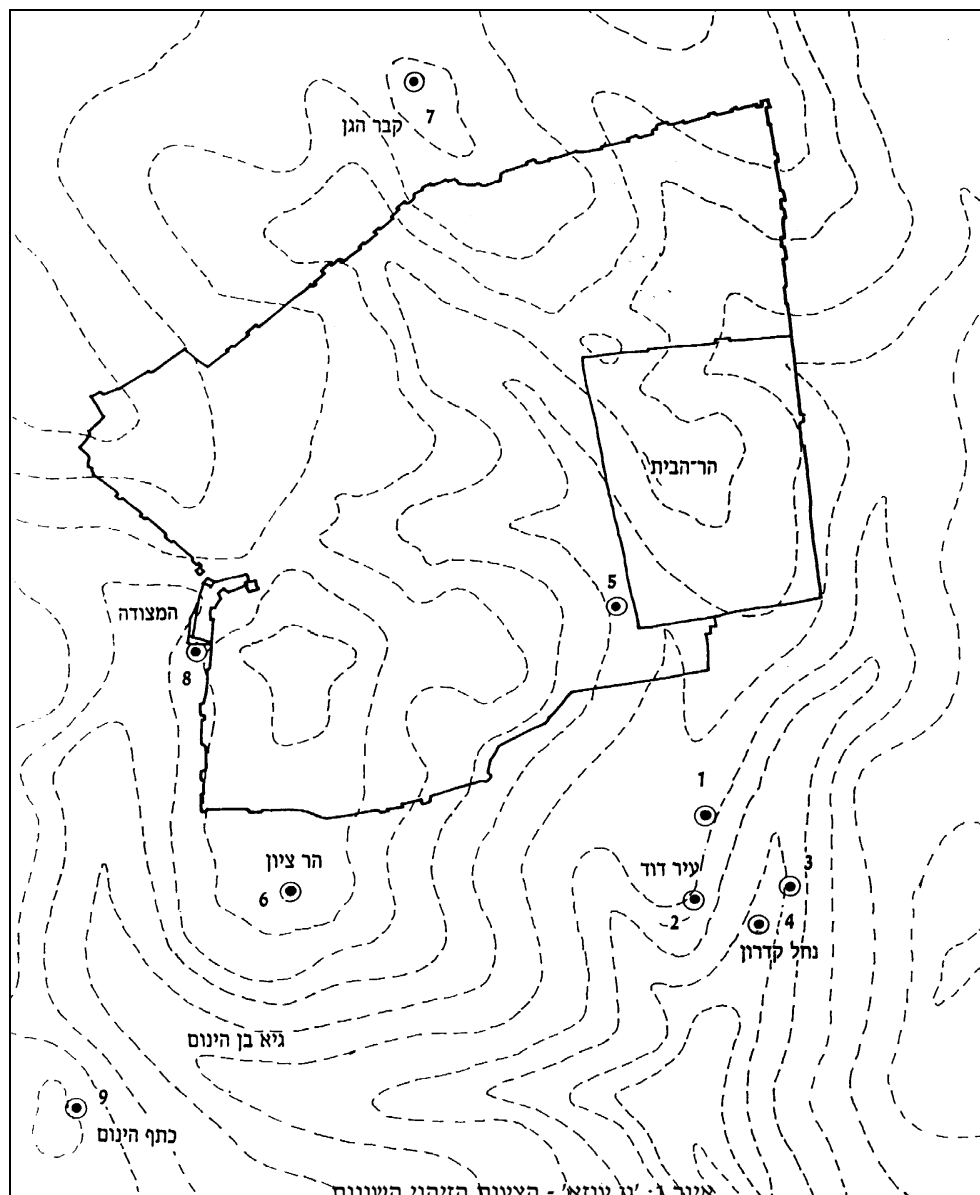
"גן עוזא" - הצעות האיתור השונות

לאחרונה, הוצעו מספר אתרים כמתאימים למקומו של "גן עוזא". לכל הצעה מערכת הנימוקים שלה, ומגוון ההצעות משתרע מעיר דוד עצמה (במקום אחר ממקום המערכת המקורית), דרך אזורים שונים בעיר העתיקה של היום, עבור להר ציון, אזור שער יפו, ועד למנזר סט' אטיין שמצפון לשער שכם. ואלה הצעות הזיהוי הידועות לנו (ראה איור 1):

1. בקצה הדרומי של מצודת ציון, בחלק הצפוני-מזרחי של עיר דוד (יבין תש"ח, עמ' כ).
2. בעיר דוד, סמוך למערכת הקברים המקורית (מזר 1958, עמ' 832; מזר תשכ"ט, עמ' 11).
3. בסביבות כפר השילוח (מזר 1971, עמ' 624; מזר תשל"א, עמ' 23).
4. בגיא שממזרח לתחומי העיר, בקרבת "ברכת המלך" ו"גן המלך" (= באפיק נחל קדרון) (הראל 1981; הראל 1984).
5. בשטח העיר העתיקה, צפונית-מערבית לעיר דוד, ממערב להר הבית (נאור 1954).
6. בהר ציון, במערכת הקברים שבשיא הגבעה (ברקאי 1977, עמ' 85).
7. במערכות הקבורה שבין החומה השנייה ל"חומה השלישית", כולל אלו שבמנזר הדומיניקני סט' אטיין (קלונר 1984, עמ' 207).
8. באזור מגדל דוד וקדמת שער יפו (בן דב 1991; בן דב 1992).

בכל מגוון הצעות אלו יש התייחסות לכתובים העוסקים בקבורת המלכים ובקבורת עוזיהו, ללוח המאוחר המציין את העברת עצמותיו, ל"גן עוזא" ולקשר בינו לעוזיהו המלך או ל"פרץ עוזא" ו"גרן נכון", וכמובן למקורות ולעדויות מאוחרות יותר, כמו דברי יוסף בן מתתיהו בכמה מקומות, ועד למסורות עממיות ושמות עממיים כ"קבר דוד" ו"מגדל דוד". אין בהצעות אלו התמודדות עם נתון נוסף, קדום לימי "גן עוזא" ואף קדום לימי "פרץ עוזא" ו"גרן נכון", והוא - "נכון", שבדברי שאול אל הזיפים (שמ"א כ"ג, כו). בנתון זה נעסוק להלן.

הוצאת תבונות
מכללת הרצוג

מתודת "שיטת החיתוך"

נראה לנו, שכדי לנסות ולאחר את מקום קבריהם של מלכי בית דוד האחרונים - את מקום "גן עוזא", הוא "גרן נכון", עלינו לנקוט שיטה השונה מן השיטות של קודמינו. לשיטה זו נקרא "שיטת החיתוך". עיקרה של השיטה - עיסוק בשתי פרשות מקראיות שונות לחלוטין זו מזו, אשר נקודת המפגש ביניהן, נקודת החיתוך הגאוגרפית שלהן, תהווה פתרון, או ראשיתו של פתרון, לפרשה שלישית; לענייננו - מקומו של "גן עוזא".

הפרשה הראשונה שנעסוק בה היא פרשת מרדפיו של שאול אחר דוד בעקבות הלשנתם של הזיפים (שמ"א כ"ג וכ"ו). ננסה לאתר, ולו באופן סכמטי, את המקום ששאל מתכנן להגיע אליו ולהמתין בו להודעה נוספת מן הזיפים. מקום זה נקרא, לדעתנו, בכתוב - "נכון", והוא על ציר שכיוונו צפון-דרום.

הפרשה השנייה שנדון בה, תהיה נתיב העלאת ארון הברית מקרית יערים אל עיר דוד (שמ"ב ו'). גם בפרשה זו ננסה לאתר, ואף כאן בתחילה באופן סכמטי בלבד, ורק לאחר מכן על גבי מפה, את הנתיב עצמו, או את העקרונות המנחים לבחירתו, וננסה למצוא במהלכו של הנתיב את נקודת האסון - "גרן נכון", הוא "פרץ עוזא". נתיב זה, מטבעו, הוא בציר שכיוונו מערב-מזרח, בניצב לציר הפרשה הקודמת.

נראה לנו, שנקודת החיתוך של שני הצירים שבשתי הפרשות אלו היא באתר המקראי שכינהו דוד "פרץ עוזא", ולימים, בסוף תקופת המלוכה, נתכנה בשם קרוב - "גן עוזא". לאחר איתורו של המקום על גבי המפה, נבחן את הממצא הארכיאולוגי הידוע מן האתר, שמא יש בו כדי לאשש את הצעת האיתור החדשה.

"אָל נכון" במרדפי שאול

הצירוף היחידאי "אָל נכון" מופיע במקרא פעמיים בלבד, ובשתיהן באותו הקשר - הלשנת הזיפים על דוד באוזני שאול לקראת מרדפו אחריו באזור זיף:

ויעלו זָפִים אל שאול הגבעתה לאמר הלוא דוד מסתתר עמנו במצודות בחרשה בגבעת החכילה אשר מימין הישימון. ועתה לכל אֹת נפשך המלך לרדת רד ולנו הסגירו ביד המלך. ויאמר שאול ברוכים אתם לה' כי חמלתם עלי. לנו נא הכינו עוד ודעו וראו את מקומו אשר תהיה רגלו מי ראהו שם כי אמר אלי עולם יערם הוא. וראו ודעו מכל המחבאים אשר יתחבא שם ושבתם אלי **אל נכון** והלכתי אתכם והיה אם ישנו בארץ וחפשתי אותם בכל אלפי יהודה. ויקומו וילכו זיפה לפני שאול, ודוד ואנשיו **במדבר** מעון בערבה אל ימין הישימון (שמ"א כ"ג, יט-כ).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ויבאו הזפים אל שאול הגבעתה לאמר הלוא דוד מסתתר בגבעת החכילה על פני הישימן. ויקם שאול וירד אל מדבר זיף ואתו שלשת אלפים איש בחורי ישראל לבקש את דוד במדבר זיף. ויחן שאול בגבעת החכילה אשר על פני הישימן על הדרך ודוד ישב במדבר וירא כי בא שאול אחריו המדברה. וישלח דוד מרגלים וידע כי בא שאול אל נכון. ויקם דוד ויבא אל המקום אשר חנה שם שאול וירא דוד את המקום אשר שכב שם שאול ואבנר בן נר שר צבאו ושאלו שכב במעגל והעם חנים סביבתו (שמ"א)
כ"ו, א-ה).

עיון בשתי הפרשות מגלה, כי אכן היו כאן שני מרדפים שונים, למרות הדמיון הרב בפרטים: בשניהם היזמה באה מן הזיפים הטורחים ובאים מזיף שבספר מדבר יהודה, דרומית מזרחית לחברון, "אל שאול הגבעתה", על גב ההר, צפונית לירושלים. בשניהם יורד שאול לבקש את דוד, אם כי סדרם של האירועים שונה במקצת. בשניהם מופיע הביטוי "אל נכון": בראשון (שמ"א כ"ג, כג) בדברי שאול לזיפים, לפני ירידתו למדבר זיף: "וראו ודעו מכל המחבאים אשר יתחבא שם ושבתם אלי אל נכון והלכתי אתכם...", ובשני (שמ"א כ"ו, ד) במעין הודעת הכתוב על אירוע מן העבר (הקרוב, אמנם), על ידיעת דוד אודות הגעת שאול "אל נכון": "וישלח דוד מרגלים וידע כי בא שאול אל נכון". דיון מקיף במשמעות הביטוי נערך לאחרונה (סמט תש"ן, בלאו תש"ן, תשנ"א, אליצור תש"ן) ובו הוצגו שתי הדעות העיקריות:

א. משמעותו משמעות גאוגרפית, והכוונה למקום כלשהו באזור זיף או מדבר זיף - "ניתן אולי להציע השערה ש'נכון' אינו שם מקום יישוב מסוים, אלא כינויו של מחנה צבאי שהיה קיים באזור זיף, או שהוקם שם" (סמט תש"ן, עמ' 48-47).

ב. משמעותו של הביטוי - "תיאור אופן, ו'נכון' - שם עצם כללי" (בלאו תש"ן, תשנ"א).

יצוין, כי אליצור (תש"ן, עמ' 112) תומך אף הוא במשמעות הגאוגרפית של הביטוי, אלא שהוא נותנו עניין ל"שיטת הרימוז על ידי מילות מפתח הנהוגה במקרא", ומציין כי "נכון" הוצרך כאן אם מפני שזהו מושג שלא נמצאה עילה להזכירו במקום אחר, אם מפני שהוא שם פרטי של המקום".

עיוננו בפסוקים מעלה את האפשרות שאכן "נכון" משמעות גאוגרפית לו, והוא מציין מקום כלשהו - אך לא בקרבתה של זיף בספר מדבר יהודה, אלא דווקא על הדרך הראשית העוברת על גב ההר מגבעת שאול בצפון אל חברון וממנה לזיף בדרום:

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ויעלו זפים אל שאול הגבעתה לאמר הלא דוד מסתתר עמנו (שמ"א כ"ג, יט).

תשובת שאול:

ברוכים אתם לה' כי חמלתם עלי. לכו נא הכינו עוד ודעו וראו את מקומו אשר תהיה רגלו... ושבתם אלי אל נכון והלכתי אתכם (שמ"א כ"ג, כא-כג).

והתמונה המצטיירת היא, כי שאול איננו אץ לרדוף אחר דוד על סמך הידיעות שהעבירו אליו הזיפים (בין אם נטען שידיעה מפורטת הביאו, ובין אם נטען כי מידע כללי בלבד היה בידם). שאול מבקש את הזיפים שיבדקו היטב, שוב ושוב, היכן מקומו של דוד, בשל הידיעה "כי אמר אלי ערם יערם הוא" (שמ"א כ"ג, כב), וישבו אל שאול אל נכון. רק עם שיבתם, זו השנייה, ילך עמם שאול. נראה לנו להציע, שכאן מבקש שאול לומר שהוא, שאול, החושש מדרכי ההערמה של דוד, לא ימהר להיכנס לתוך שטח שבטו של דוד, שבט יהודה, אלא ימתין למידע החדש מן הזיפים בנקודת גבול כל שהיא, בגבול בנימין (שבטו של שאול) ויהודה (שבטו של דוד). שאול יודע כי אם יעבור גבול זה אל תוך שטח יהודה, יהיו בוודאי מבני יהודה שידווחו על כך לדוד הערמומי, והדבר יקשה עליו במרדפו אחר דוד.

על היותו של הגבול בין השבטים משמעותי ו'חי' עדיין בלב העם באותם הימים יעידו הייחוסים השבטיים החוזרים ונשנים אצל המצטרפים אל דוד "עוד עצור מפני שאול בן קיש" (דה"א י"ב, א-מא), ומאוחר יותר - "ויבאו כל שבטי ישראל אל דוד חברונה" (שמ"ב ה', א), להמליכו, וכן אצל אבשלום בנו - "וישלח אבשלום מרגלים בכל שבטי ישראל" (שמ"ב ט"ו, י). לכך יש להוסיף את מיקומה של בירתו של דוד, ומקום הארון ואחר-כך המקדש, דווקא בירושלים - בגבול בנימין ויהודה, ועוד לפני כן את מקום מלכותו של איש בשת בן שאול במחנים דווקא - בגבול גד ומנשה (יהושע י"ג, כו, ל).

על-כן נראה לנו לומר, כי "נכון" אכן הייתה בגבול בנימין ויהודה, על הדרך הראשית - "דרך גב ההר".

הפסוק בהמשך הדברים, "וילך שאול ואנשיו לבקש" (שמ"א כ"ג, כה), מציין לכאורה ששאול לא המתין עד לבואם הנוסף של הזיפים - "אל נכון", אלא מיהר וחצה את גבול השבטים ונכנס אל תוך שטחו של שבט יהודה. דבר זה, אכן, הוגד לדוד - "ויגידו לדוד" (שמ"א כ"ג, כה), כפי, שאכן, חשש שאול. אולם ניתן לפרש בדרך אחרת ולומר כי הכתוב נקט כאן דרך קצרה: לאחר שתיאר באריכות את הדו-שיח בין שאול לזיפים במפגשם הראשון, קיצר בתיאור מפגשם השני, זה שהתקיים ב"נכון".

במרדף השני, המתואר בשמ"א כ"ו, מצוין "וישלח דוד מרגלים וידע כי בא שאול אֶל נכון" (שמ"א כ"ו, ד). פסוק זה, אף שהוא כתוב לאחר הגעתו של שאול לאזור מדבר זיף, עוסק בתחילת הדרך, שהרי על הגעתו ועל מקומו של שאול ידע דוד מן המצוין פסוק אחד לפני כן: "ויחן שאול בגבעת החכילה אשר על פני הישימן על הדרך ודוד ישב במדבר וירא כי בא שאול אחריו המדברה" (שמ"א כ"ו, ג). אשר על כן, אין לנו אלא לומר כי הפסוק "וישלח דוד מרגלים וידע כי בא שאול אל נכון" (שמ"א כ"ו, ד), מציין את שאירע עכשיו במרדף השני כדרך שאירע במרדף הראשון, שבו המתין שאול לזיפים בנקודת גבול בנימין ויהודה, ב"נכון", אך דבר זה התגלה לדוד בעוד מועד - "ויגידו לדוד" (שמ"א כ"ג, כה).

הנה כי כן, "נכון" הייתה בגבול בנימין ויהודה, על הגבול ועל הדרך.

נתיב העלאת הארון מקרית יערים אל עיר דוד

הפרשה השנייה שנעסוק בה היא נתיב העלאת הארון מבעלת, היא קרית יערים, אל עיר דוד - ירושלים. גם בפרשה זו בא המונח 'נכון', אך לא "אֶל נכון", כי אם "גורן נכון".

את הארון, הנמצא בקרית יערים מאז הובא לשם מבית-שמש (שמ"א ו', כ - ז', א), מבקש דוד להעלות לעירו, עיר דוד.

דיון קצר בשמות המקומות, מגלה כי "בעלי יהודה" (שמ"ב ו', ב), וה"גבעה" (שמ"ב ו', ג-ד), הם שמות מקבילים ל"קרית יערים" (דה"א י"ג, ו), ואולי הייתה הגבעה עיר-בת של קרית יערים. כך עולה גם מרשימת הערים והגבולות בספר יהושע: ליהודה - "בעלת היא קרית יערים" (יהושע ט"ו, ט); "קרית בעל היא קרית יערים" (יהושע ט"ו, ס); ולבנימין - "אל קרית בעל היא קרית יערים עיר בני יהודה" (יהושע י"ח, יד); "גבעת קרית יערים..." (יהושע י"ח, כח). ככל הנראה הייתה "הגבעה" שבהקשר זה של "קרית יערים" - שטח בנימיני של עיר יהודאית.

נראה כי נקודת המוצא - הגבעה שבקרית יערים, ונקודת היעד - עיר דוד היא ירושלים, מצויות שתיהן בגבול בנימין ויהודה. הדעה נותנת, שעל מנת להעניק להעלאת הארון אל מקומו הקבוע גוון ממלכתי ועל-שבטי, הובילוהו במדויק על קו הגבול שבין שני השבטים, שבטי רחל ולאה, ככל הנראה בדרך עקלקלה, בכוונת מכוון שלא לעבור בתוך נחלתו של אחד השבטים:

* כך יוסבר עניין "וישלח עזה אל ארון האלהים ויאחז בו כי שמטו הבקר" (שמ"ב ו', ו); "וישלח עזא את ידו לאחז את הארון כי שמטו הבקר..." (דה"א י"ג, ט-י).

* כך תוסבר הטיית הארון אל בית עובד אדום הגתי דווקא - איש לוי! בן לשבט שאין לו נחלה כלל.³

* כך תוסבר נשיאת הארון לאחר מכן על ידי לויים דווקא, ובכתף דווקא, ולא על עגלה: "נשאי הארון" (שמ"ב ו', יג); "וישאו בני הלויים את ארון האלהים כאשר צוה משה כדבר ה' בכתפם במטות עליהם" (דה"א ט"ו, טו).

אם צודקים אנו בהנחתנו, שנתיב העלאת הארון עבר בשטח על-שבטי, בגבול בנימין ויהודה, מעיר המוצא ועד עיר היעד, ונישא, ואף מוטה, על ידי בני לוי, שאף הם מחוץ לנחלת שבט מסוים, הרי שמסקנתנו תהא: **האירוע ב"גרן נכון" (שמ"ב ו', ו) או "גרן כידן" (בדה"א י"ג, ט) - אירע בנקודה כל שהיא בגבול בנימין ויהודה.**

"אל נכון" מובנו: אל גרן נכון

משתי המסקנות האמורות לעיל:

א. ש"נכון" שבדברי שאול לזיפים, הייתה בגבול בנימין ויהודה, על הדרך מגבעה לזיף,

ב. ש"גרן נכון" הייתה על גבול בנימין ויהודה,

נראה לנו לאחד את שני המקומות לכדי אתר אחד, ולטעון כי דבריו של שאול אל הזיפים: "אל נכון", במובנם הגאוגרפי, הרחב והמדויק, משמעם: **אל גרן נכון** (ראה איור 2).

באופן מפתיע פורצת עתה "שיטת הרימוז על ידי מילות מפתח" שנרמז עליה לעיל (אליצור תש"ן, לגבי המלים "הכינור" ו"אל נכון" בשמ"א כ"ג בלבד), בצורה רחבה ביותר:

פרץ - בשמ"ב בא סיפור "**פרץ עוזא**" מיד לאחר שני הקרבות נגד פלישתים בעמק רפאים (שמ"ב ה', יז-כה). בראשון שבהם מצאנו:

ויבא דוד **בעל פרצים** ויכם שם דוד ויאמר **פרץ** ה' את איבי לפני **כפרץ מים** על כן קרא שם המקום **הוא בעל פרצים**

(שמ"ב ה', כ).

3. "ויעמידו הלויים... ועבד אדם" (דה"א ט"ו, יז-כה), מספר פעמים, וכן בדה"א ט"ז, ה, לח - פעמיים, ועוד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

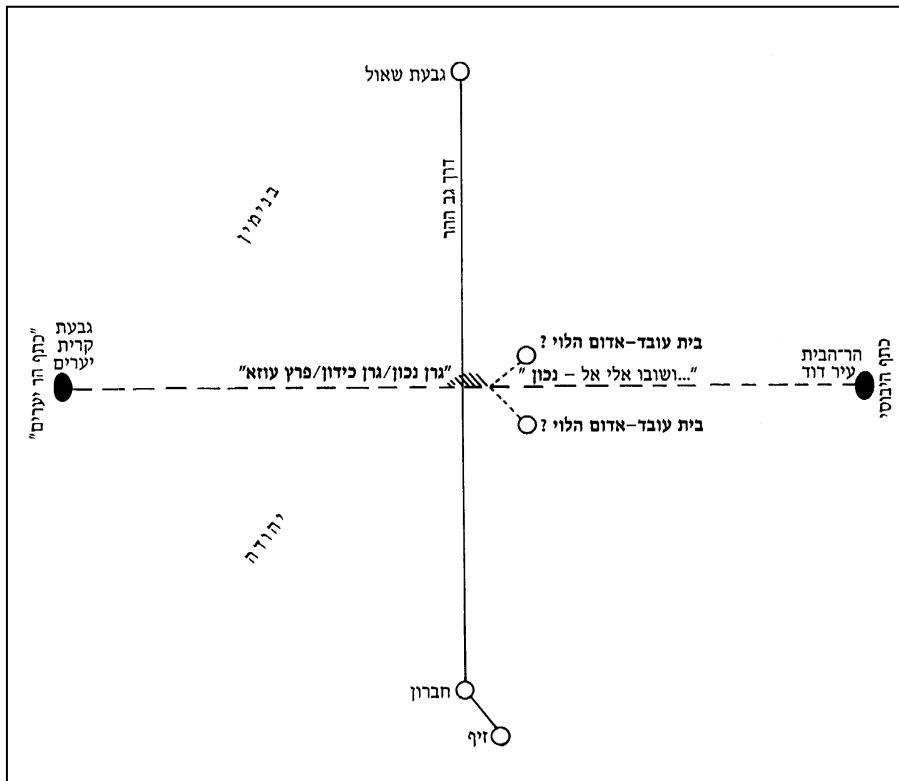
בדה"א בא סיפור "פרץ עוזא" לפני שני סיפורים אלה (בהם הפסוק המקביל בדה"א י"ד, יא), אך מיד לאחריהם בא המשכו - העלאת הארון מבית עובד אדום הגתי אל עיר דוד, שם מצאנו:

כי למבראשונה לא אתם פרץ ה' אלהינו בנו כי לא דרשנהו כמשפט (דה"א ט"ו, יג).

הכן-כר"ן - בשמ"ב, לפני פרץ עוזא: "וידע דוד כי הכינו ה' למלך על ישראל (שמ"ב ה', יב), ומיד לאחריו: "והכינתי את ממלכתו" (שמ"ב ז', יב); "ולננתי את כסא ממלכתו עד עולם" (שמ"ב ז', יג); "כסאך יהיה נכון עד עולם" (שמ"ב ז', טז); "ותכונן לך את עמך ישראל לעם עד עולם" (שמ"ב ז', כד); "ובית עבדך דוד יהיה נכון לפניך" (שמ"ב ז', כו).

ובדה"א - "וידע דוד כי הכינו ה' למלך על ישראל" (דה"א י"ד, ב); "ויכן מקום לארון האלהים ויט לו אהל" (דה"א ט"ו, א); "להעלות את ארון ה' אל מקומו אשר הכין לו" (דה"א ט"ו, ג).

ומה שמלי הוא שמו של הלוי "שר המשא המשוררים" - כנניהו (דה"א ט"ו, כב, כז).

איור 2: 'נכון' ו'גרון נכון' בנקודת החיתוך של גבול בנימין ויהודה ודרך גב ההר

"גרן נכון" הוא "פרץ עוזא" הוא "גן עוזא" - הצעת איתור חדשה

לעיל הראינו לדעת, כי את "גרן נכון/כידן", הלוא היא "פרץ עוזא", יש לחפש בנקודת החיתוך שבין "דרך גב ההר" ובין גבול בנימין ויהודה. דרך גב ההר עוברת ממערב לעיר העתיקה של ירושלים, באזור מרכז של ירושלים החדשה של היום: רח' המלך ג'ורג', רח' קרן היסוד, תחנת הרכבת ודרך חברון. רמז לתוואי זה מצוי במסע האיש הלוי ופילגשו מבית לחם יהודה אל ירמיהו הר אפרים: "נוכח יבוס", "ונסורה", "לא נסור" (שופטים י"ט, י-יב) (ברקאי 1977, עמ' 77, והערות 17-18). בדרך זו, כנראה, עלו הזיפים מזיף אשר בהר חברון אל שאול "הגבעתה" שמצפון לירושלים. גבול בנימין ויהודה באזור זה מצוין בכתוב פעמיים. בגבולות יהודה:

ועלה הגבול אל ראש ההר אשר על פני גיא הנם ימה אשר בקצה עמק רפאים
צפונה

(יהושע ט"ו, ח),

ובגבולות בנימין:

וירד הגבול אל קצה ההר אשר על פני גיא הנם אשר בעמק רפאים צפונה וירד גיא
הנם אל כתף היבوسی נגבה... (יהושע י"ח, טז).

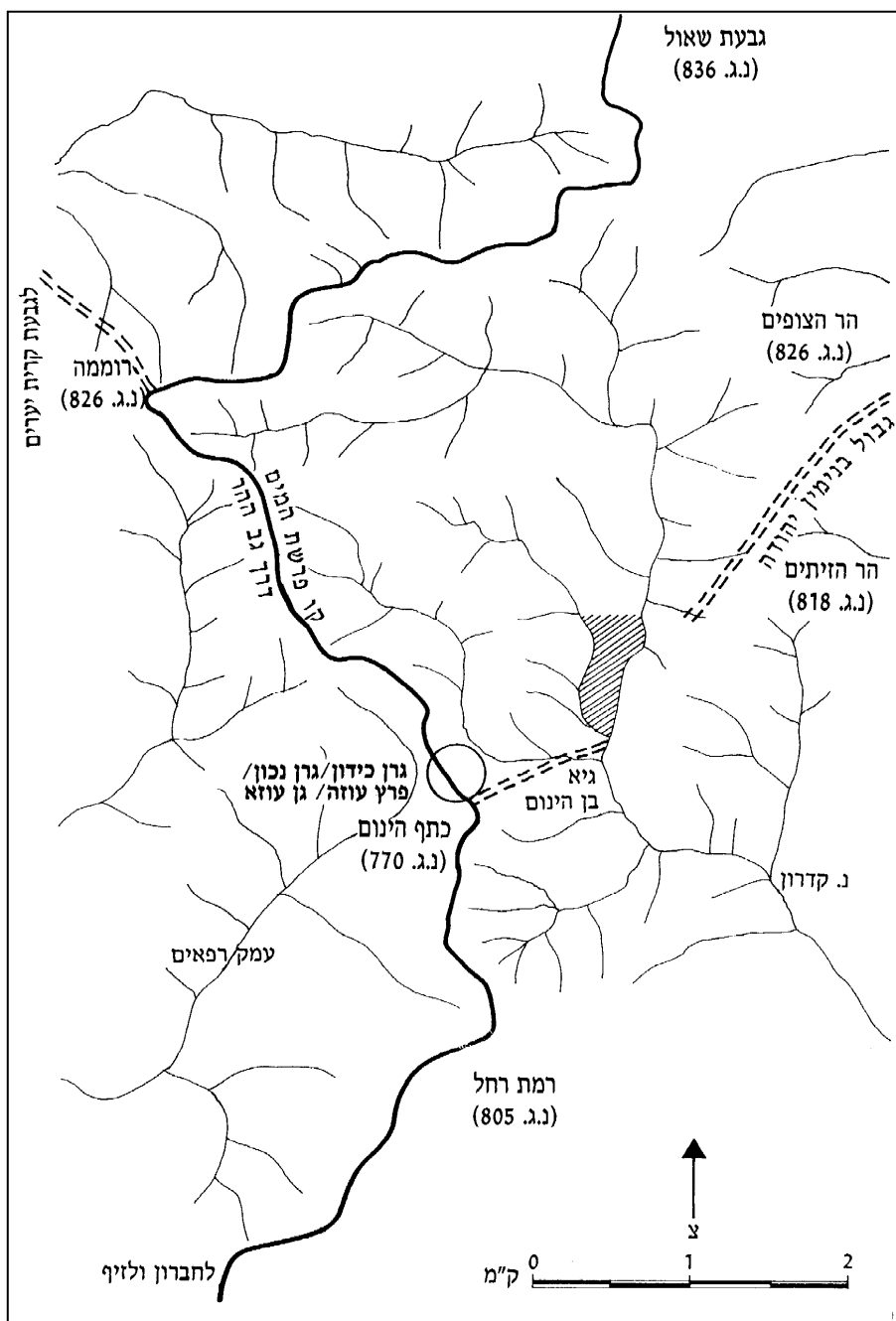
הר זה אינו אלא אותו "הר פרצים" שבישעיהו כ"ח, כא: "כי כהר פרצים יקום ה'
כעמק בגבעון ירגז", הלא הוא "בעל פרצים" שהוזכר לעיל במלחמת דוד בפלישתים
בסמוך לעמק רפאים.⁴

כיום, מכונה המקום "כתף הינום", ובראש ההר ניצבת הכנסייה הסקוטית, מעט
ממזרח לתחנת הרכבת. זהו, לדעתנו, מקומו של "פרץ עוזא", הוא "גרן נכון". כבר
הראינו לעיל, כי אין קשר בין "גן עוזא" לבין עוזיהו מלך יהודה, ולכן נראה כי כאן,
במקומו של "גרן נכון" הוא "פרץ עוזא", יש לזהות גם את מקומו של "גן עוזא"
(ראה איור 3 וכן אתר מס' 9 באיור 1).

תיאור תכונותיה של גבעה זו, ביחס למבנה הטופוגרפי של האזור ולמערך
הדרכים בסביבה, מצוי אצל ברקאי (תשמ"ה, עמ' 95): "מצפון לגבעה מצוי אוכף,
שמצפון לו מתרוממת הגבעה שעליה נבנו טחנת הרוח של 'מין משה' ומלון 'המלך
דוד'. כתף הינום נמצאת על פרשת המים של ארץ ישראל, התוואי שלאורכו עוברת
הדרך על גב ההר. זו הנקודה הנמוכה ביותר של פרשת המים שבתחום העירוני של
ירושלים, וגם הנקודה הנמוכה ביותר בדרך של גב ההר אל העיר ההיסטורית

4. בסופו של קרב זה רדף דוד את הפלישתים מגבע (על פי שמ"ב ה', כה) או מגבעון (על פי
דה"א י"ד, טז) הוא "עמק בגבעון" שבישעיהו כ"ח.

הוצאת תבונות
מכללת הרצוג

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הקדומה של ירושלים. הגבעה נמצאת, למעשה, ב'צוואר הבקבוק' של הדרך שבין אפיקיהם של עמק רפאים ושל גיא בן הינום, וכל דרך אורך במרכזה של ארץ ישראל הייתה צריכה לעבור על פני אחת הטרסות שלה. באוכף הנזכר שמצפון לכתף-הינום יורדת דרך משנית המחברת את ירושלים עם הדרך הראשית של גב ההר הבאה מדרום... בכתף-הינום נמצאת אפוא הנקודה הנוחה ביותר למעבר מן הדרך הראשית אל 'עיר דוד' והעיר העתיקה".

נוסיף עוד ונאמר - על מנשה נאמר: "ויקבר בגן ביתו בגן עזא..." (מל"ב כ"א, יח). מכתוב זה עולה כי "גן עזא" לא היה גן בודד, או גן בין גנים, אלא גן ביתו של המלך, גן הארמון. לאור נתון זה נראה לנו כי כאן, על פסגת כתף הינום, במקומה של הכנסייה הסקוטית - או אולי בהמשך השלוחה, מעט דרומה או מעט צפונה - יש לאתר את ביתו של מנשה מלך יהודה. חפירות מסודרות טרם נערכו באתר, אך ההתאמה המוחלטת בין הכתובים ובין המרחב הגאוגרפי מחייבת את הימצאותו של "גן ביתו (של מנשה)" - כאן.⁵

כאן, עולה כמאלה השאלה: הייתכן כי בימי המלחמות והאי-שקט של ימי מנשה, יצא המלך מתוך העיר המבוצרת, ויבנה לו ארמון בשטח חשוף, רחוק מביצורי העיר וממקור מימיה, ויסתמך על ביצוריו שלו בלבד? בלשונו של ייבין (תש"ח, עמ' ז): "מנשה ואמון נקברו בביתם; והדעה נותנת שדווקא באותם ימים טרופים, ימי פריקת עול אשור וסכנת מלחמה עם אשור ומצרים לא היה עשוי המלך לשבת בבית בלתי מבוצר מחוץ לחומות העיר". או בלשונו של ברקאי (תשל"ז, עמ' 89, הערה 32): "אם נקבל את ההנחות כי גן עזא היה צמוד לבית המלך... אין מנוס, כמדומני, מלהסיק כי הגן ובית המלך היו בתחומי העיר המבוצרת".

לשאלה זו, היאך אנו מציעים לאתר את בית המלך וגן ביתו בשטח החשוף ממערב לעיר ומחוצה לה, על הדרך הראשית, ניתן תשובה שהוכחה כבר מן הבחינה הארכאולוגית - ארמון מלכי יהודה שנחשף ברמת רחל. אמנם, לדעתו של יגאל ידין (תשל"ד, עמ' 65-66), בניית הארמון הייתה בימי עתליה, כלומר שנים רבות לפני ימי מנשה ואמון, יאשיהו ויהויקים; אך דעתו של יוחנן אהרוני (1992, עמ' 1479, ואצל ידין תשל"ד), חופר האתר, שונה: לדעתו הוקם ארמון מלכי יהודה זה ברמת רחל, הרחק מן העיר המבוצרת, דווקא בימי של יהויקים או יהואחז, בימי המלחמה והמרד בבבל. הד לכך מוצא אהרוני בירמיהו כ"ב, יא-ט:

5. אפשרות אחרת, רחוקה מפשט הכתובים, היא לפרש "בגן ביתו בגן עזא" - בגן ביתו של עזא.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כי כה אמר ה' אל שלם בן יאשיהו מלך יהודה המלך תחת יאשיהו אביו... הוי בנה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט... האומר אבנה לי בית מדות ועליות מרוחים וקרע לו חלונֵי וספון בארז ומשוח בשֶׁשֶׁר... לכן כה אמר ה' אל יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה... מהלאה לשערי ירושלם...

חפירה מאוחרת יותר חשפה שרידים קדומים לימי יהויקים, ולדעת ברקאי (1992, עמ' 1484) הוקם המבנה בימי חזקיהו - בין ימי עתליה (כהצעת ידן) לבין ימי יהואחז ויהויקים (כהצעת אהרוני). כך או כך, ברור לנו כי בעת מלכותם של מנשה ואמון, יאשיהו ויהויקים, עמד מבנה מלכותי מבוצר, רחב ידים, הרחק מן העיר המבוצרת. ארמון זה חרב רק עם חורבנה של ירושלים בידי חיילותיו של נבוכדנאצר מלך בבל. לאור זאת, בהחלט ייתכן כי היה קיים גם ארמון נוסף, "בית המלך" של מנשה, במקום אחר, שלא בתוך תחומיה של העיר, לדעתנו - ב"גורן נכון", הוא "פרץ עוזא", הוא "גן עוזא" - בגבעת כתף הינום.

במתחם זה שטרם נחשף, על גב השלוחה, הייתה גם אחוזת קבר מלכותית חדשה, נוספת על זו שהייתה בתחומיה של עיר דוד הגרעינית. במערכת קברים זו - "גן עוזא", נקברו מנשה ואמון כלשון הכתובים, ואולי אף יאשיהו,⁶ וייתכן שגם יהויקים.⁷ לדעתנו, מערכת קברים זו ב"גן עוזא" (מל"ב כ"א, יח), היא מערכת הקברים משלהי ימי בית ראשון שנחשפה בכתף הינום (ברקאי תשמ"ה; ברקאי 1990, עמ' 119-123 - ראה איור 4).

במכלול זה נחשפו תשע מערות קבורה, אשר חציבתן מפוארת ומצאי הממצאים בהן רב ביותר. מחקר הממצאים אפשר לתארך את חציבת המערות לשלהי ימי בית ראשון, והביא להבנה רחבה יותר של מנהגי הקבורה ושל חפצי האמנות בעיר, ושל קשריה עם ארצות נוספות. גולת הכותרת של הממצא היו שתי לוחיות כסף שעליהן קטעים מ"ברכת כוהנים" המקראית (במדבר ו', כד-כו). המאסיפה של אחת המערות לא נשדדה בימי קדם ובה נתגלו "למעלה מאלף פריטים... שפע של תכשיטים... עשויים כסף או זהב והם מעידים על עושרה של ירושלים, על טעמים האומנותי של בני העיר ועל קשרי החוץ שלהם... בין הממצאים יש גם חותם אבן ובו הכתובת העברית 'פלטה'... בדיקת העצמות העלתה כי במאסיפה היו שרידיהם של 95 קורבנות הקרבות שהתחוללו בעיר לפני חורבנה בשנת 586 לפה"ס" (ברקאי 1990, עמ' 120).

6. כמצוין בדה"א ל"ה, כד - "ויולִיכֶהוּ ירושלֶם וימת ויקבר בקברות אבתי".

7. כנוסח הלוקיאני לשבעים למל"ב כ"ד, ו, ולהשלמת השבעים לדה"ב ל"ו, ח, וכפשט מל"ב כ"ד, ו - "וישכב יהויקים עם אבתי", למרות שאין ציון לקבורתו, אם כי בניגוד להבנת פשוטים של הכתובים בדה"ב ל"ו, ו - "ויאסְרֶהוּ בנַחֲשֵׁתַיִם להליכו בבלה".

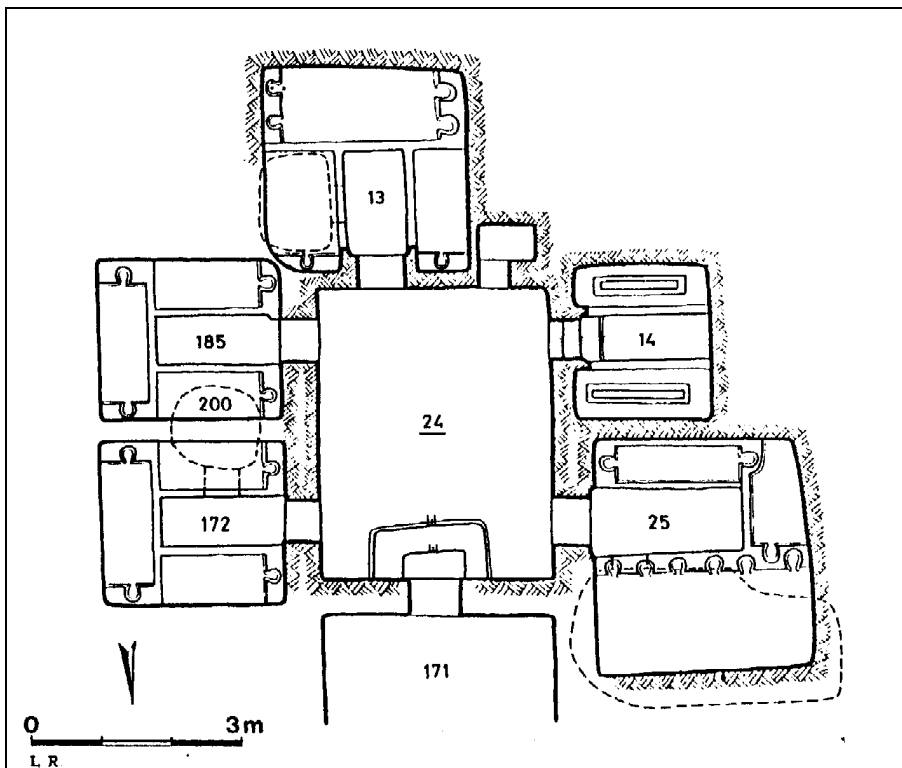
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נסקור בקצרה חלק מן החציבות והממצאים במערכת קבורה זו, ונפנה את תשומת הלב למשמעותן לעניין זיהוי המקום כ"גן עוזא":

א. הכרכוב הזויתי:

במפגש הקורות והתקרה של אולם הכניסה, נחצב כרכוב זויתי שרק קטע קטן ממנו שרד. דומה שכרכוב זה מחקה פריט ארכיטקטוני מסוים (של עץ?) שהיה בבסיס תקרותיהם של בתי המגורים בתקופה זו. כרכובים מסוג זה ידועים לנו מקבריהם של אצילי יהודה בכפר השילוח, כמו, למשל, קברו של השר [שבנ]יהו אשר על הבית, וכן ממערות הקברים המפורסמות שבחצר מנזר סט. אטיין. התופעה ידועה גם ממערות הקבורה בפריגיה ובלודיה שבאסיה הקטנה, וממערות הקברים המלכותיות של ואן, אשר במזרח תורכיה ששמשו לקבורתם של מלכי ממלכת אררט הקדומה (ברקאי תשמ"ה, עמ' 101).

נראה שדברים אלו של החופר מחזקים את הנחתנו שאכן בקברי מלכים עסקינן, ולא בקבריהם של פשוטי העם בני התקופה.

איור 4: תכנית מערה 24 במערכת הקברים שבגבעת 'כתף הינום'

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ב. תכשיטי כסף וזהב:

שפע של תכשיטים - עגילים, טבעות, חרוזים וקמיעות עשויים ברונזה, ברזל וזכוכית ואבנים יקרות למחצה... למעלה ממאה מן התכשיטים עשויים כסף או זהב, והם מעידים על... קשרי החוץ של (בני העיר), שכן רבים מן התכשיטים הם מטיפוסים ידועים בארצות רחוקות: מפרס אשור ובבל שבמזרח ועד אטרווריה, סרדיניה וספרד שבמערב, מממלכת ארט שבצפון ועד לסוריה וא"י שבדרום (ברקאי 1990, עמ' 120).

גם בדברים אלו יש חיזוק להנחה שאכן בקברי מלכים מדובר, המלכים עצמם, ועמם קרובים מקורביהם ובני משפחותיהם.

ג. ראשי חצים:

...נתגלו במאסיפה 45 ראשי חצים של ברזל, ושני ראשי חצים קטנים של ברונזה מן הטיפוס המכונה 'סקיטו-אירני'. הצבא הבבלי שהרס את ירושלים, בשנת 586 לפנה"ס, הוא שהכניס את הטיפוס הזה לזירת הקרבות של א"י. קצותיהם של כמה מראשי החצים היו מעוקמים, ודומה שנטמנו במאסיפה לאחר ששימשו בקרב. שמא נטמנו במקום חללי הקרבות נגד הבבלים במלחמה שהביאה לחורבן ירושלים ובית המקדש הראשון? (ברקאי תשמ"ה, עמ' 102; ברקאי 1990, עמ' 120).

נוסיף ונאמר, כי ייתכן שמדובר לא רק בקרב האחרון על ירושלים, אלא במסכת הקרבות שעברו על הארץ ועל ירושלים ב-14 השנים האחרונות של הבית הראשון: מימי יהויקים - "בימיו עלה נבְכַדנאצר מלך בבל ויהי לו יהויקים עבד שלש שנים וישב וימרד בו" (מל"ב כ"ד, א), דרך ימי יהויכין (ושלושת חודשי מלכותו - מל"ב כ"ד, ח), ועד סוף מלכותו של צדקיהו בשנתו ה-11 (מל"ב כ"ה, א-ב). יצוין, כי מלבד צבאו של מלך בבל, אנו שומעים גם על גדודי כשדים, ארם, מואב ובני עמון, הסובבים ומאבדים את יהודה (מל"ב כ"ד, ב). ושמא ראשי חצים אלו הם עדות דוממת לנוראות הקרבות בעשור וחצי זה; שמא יהויקים עצמו מת עדיין בירושלים בטרם הוגלו תושביה בבלה, ונקבר בקברות אבותיו ב"גן עוזא"?

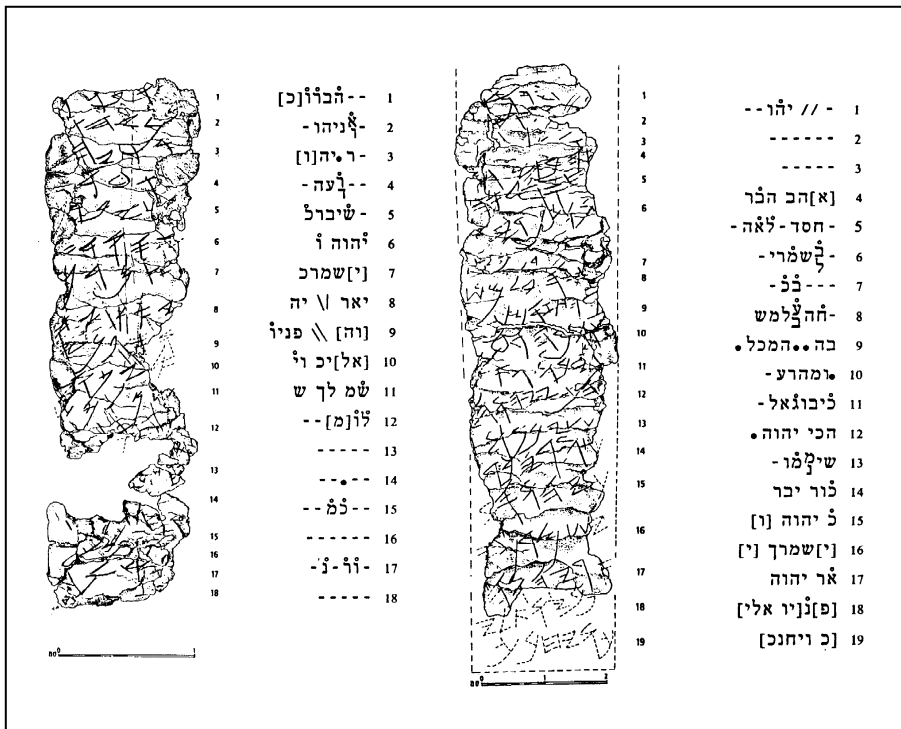
לאור הנאמר לעיל: הן ניתוח הפסוקים, אלו של שאול והזיפים מחד גיסא, ואלו של העלאת הארון מאידך גיסא, ועימותם זה בזה; הן פרשנותם הגאוגרפית של פסוקים אלו, והן הממצא הארכיאולוגי של מערכת הקבורה משלהי ימי בית ראשון בכתף הינום - מביאים אותנו למסקנה כי "אל נכון" שבדברי שאול מובנו "אל גורן נכון", הוא הוא "גורן נכון", הוא "פרץ עוזא" של העלאת הארון, הוא "בעל פרצים" שעל גבול בנימין ויהודה ו"הר פרצים" שבישעיהו, והוא הוא "גן עוזא" - מקום קברי בית דוד האחרונים.

הוצאת תבונות
מכללת הרצוג

נספח: לוחיות "ברכת כוהנים" - של משפחת חלקיהו הכוהן?

אם צודקים אנו בהנחתנו דלעיל, ובהשערתנו בדבר קברי מלכי בית דוד האחרונים ב"גן עוזא", היא מערכת הקברים בכתף הינום, ייתכן שיש בידנו קצה חוט להבנת משמעותן של שתי לוחיות הכסף שנמצאו במאסיפה באחד הקברים. בשתי לוחיות אלה חרות, בין היתר, נוסח ברכת כוהנים המוכר לנו מן המקרא (ברקאי 1989. הרן - ראה איור 5). שינוי הנוסח בלוחיות מן הנוסח המקראי יכול להתפרש על נקלה אם נאמר שבלוחיות נכתבה הברכה בכוונת מכוון על דרך הקיצור, אולי בשל שימושה השונה מהרגיל: על לוחית מגולגלת ולא בספר התורה. ייתכן, שדווקא שינוי הנוסח לא הקנה לברכה שבלוחית קדושה, ועל כן נמצאה בקבורת המת. כך או כך, נראה לנו שקרוב לוודאי שנושאייהן של הלוחיות היו כוהנים דווקא, כפי שיתבאר להלן.

זאת ועוד; בין ממצאי המאסיפה מצוי גם "חותם קטן של אבן גיר בצבע חום הנושא את שם בעליו בכתב העברי העתיק: 'פלטא'. לפנינו ככל הנראה קיצורו של שם תיאופורי כגון: פלטיה או פלטיהו... מיהו פלטה ששמו מופיע על החותם? האם ניתן לזהותו עם דמות

איור 5: לוחיות 'ברכת כוהנים' ממערה 24 ב'כתף הינום'

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הנזכרת במקורות הכתובים כמו פלטיהו בן בניהו, אחד משרי העם בשלהי תקופת בית ראשון (יחזקל י"א, א, יג)? על כל השאלות האלו אין בידנו לתת תשובות מניחות את הדעת" (ברקאי תשמ"ה, עמ' 106). על השם "פלטה" מעיר ברקאי (תשמ"ה, עמ' 106, הערה 11): "השמות אליפלט, פלט, פלטי, פלטיהו ופלטיהו היו נפוצים ביותר בשלהי תקופת המלוכה ושיבת ציון. עם זאת נודעו גם קודם לכן ובתקופות מאוחרות יותר". לדבריו של ברקאי נוסף ונציין כי פלטיהו בן בניהו נזכר ביחזקאל י"א, א, יג בשער המקדש - "שער בית ה' הקדמוני הפונה קדימה", והוא אחד מעשרים וחמישה האנשים ששם. פלטיהו זה הוא ככל הנראה אחד מעשרים וחמישה הנזכרים ביחזקאל ח', טז, והעומדים "בין האולם ובין המזבח" - מקום המותר בכניסה לכוהנים בלבד. העולה לנו מדברינו הוא, כי פלטיהו בן בניהו היה, כנראה, כוהן.

זאת ועוד; אחד הכוהנים בימי יהויקים הכוהן הגדול (אחד מן הכוהנים הגדולים בימי שיבת ציון) נודע בשם פֶּלְטִי: "ובימי יויקים היו כהנים ראשי האבות... למנימין למועדיה פלטי" (נחמיה י"ב, יב-יז).

אם כן, פלטי, פלטיה, ודומיהם - שמות של כוהנים בשלהי בית ראשון הם. גם מממצא בית הקברות היהודי של שלהי ימי בית שני ביריחו עולה כך: כנראה משפחת "פלטא דמן ירושלים", משפחת כוהנים הייתה (חכלילי תש"ם, עמ' 65; ארליך תשנ"ד).

נוסף על כך, נראה כי בעליו של חותם זה - פלטה הכוהן, היה גם בעליה של אחת מלוחיות הכסף שעליהן "ברכת הכוהנים". בדיון על הלוחיות מציין ברקאי (1989, עמ' 71): "החפצים הקרובים ביותר ללוחיות הכסף של כתף הינום הם קבוצת פפירוסים הייראטיים ממצרים... ככולם נכתב שמו של בעל החפץ, ומסתבר שהיו בבעלותם של גברים, ובעיקר של נשים וילדים... כל הטקסטים מתחילים במבוא קצר, ובו שמותיו ותארו של האל או האלים שנתנו את כתב ההגנה המופיע בהמשך...". נראה, על כן, שאכן פלטה הכוהן או מי מבני משפחתו, נשא את לוחיות הכסף שעליהן נחרטו מילות "ברכת כוהנים".

מיהו אותו פלטה הכוהן קשה לנו לדעת, אך על אודות כוהן הקבור בקברות מלכים ידוע לנו גם ידוע: יהוידע הכהן, שעמד על ימינו של יהואש מלך יהודה וסייע לו במלכותו מאז היה נער, זכה ונקבר בקברות מלכי בית דוד, במערכת העתיקה והמקורית בתוככי עיר דוד עצמה: "ויזקן יהוידע וישבע ימים וימת. בן מאה ושלישים שנה במותו. ויקברוהו בעיר דוד עם המלכים כי עשה טובה בישראל ועם האלהים וביתו" (דה"ב כ"ד, טו-טז). שמא נוכל לומר גם כאן, בקברות בית דוד האחרונים, שאירוע דומה חזר על עצמו? שמא נוכל לומר גם כאן שהיה זה כוהן חשוב, אולי הכוהן הגדול, חלקיהו הכוהן - יד ימינו של יאשיהו - שזכה להיקבר בקברות המלכים על אשר "עשה טובה בישראל ועם האלהים וביתו", כיהוידע בשעתו. שמא ניתן לומר כי לוחיות הכסף וברכת הכוהנים שעליהן, שייכות לפלטה הכוהן בן משפחתו של חלקיהו הכוהן?

קיצורים ביבליוגרפיים

- * אהרוני 1992 = י' אהרוני, 'רמת רחל', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 4, ירושלים 1992, עמ' 1484.
- * אליצור תש"ן = י' אליצור, "אל נכון" - איזהו הפירוש הנכון?, מגדים יא, תש"ן, עמ' 111-112.
- * ארליך תשנ"ד = ז"ח ארליך, יריחו היהודית לדורותיה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 74-75.
- * בלאו תש"ן = י' בלאו, 'עוד על "אל נכון"', מגדים י, תש"ן, עמ' 113.
- * בלאו תשנ"א = י' בלאו, "אל נכון" - שימושי לשון יחידאיים ומלות מפתח', מגדים יב, תשנ"א, עמ' 106-107.
- * בן דב 1991 = מ' בן דב, אטלס כרטא - ירושלים בראי הדורות, ירושלים 1991, עמ' 27, 34-39, 49-50.
- * בן דב 1992 = מ' בן דב, 'גלגוליו של שער דוד', הארץ, י"ט במרחשוון תשנ"ג (15.11.92), עמ' 4.
- * ברקאי 1977 = ג' ברקאי, 'לבעיית מקום קבריהם של מלכי בית דוד האחרונים', בתוך: מ' ברושי (עורך), בין חרמון לסיני - יד לאמנון, ירושלים 1977, עמ' 72-95.
- * ברקאי תשמ"ה = ג' ברקאי, 'חפירות כתף הינום בירושלים', קדמוניות 68, תשנ"ה, עמ' 94-108.
- * ברקאי 1989 = ג' ברקאי, 'ברכת כוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה 52, 1989, עמ' 37-76.
- * ברקאי 1990 = ג' ברקאי, 'בתי הקברות של ירושלים בימי בית ראשון', עידן 15, ירושלים, 1990, עמ' 102-123.
- * ברקאי 1992 = ג' ברקאי, 'רמת רחל', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 4, ירושלים 1992, עמ' 1484.
- * הראל 1981 = מ' הראל, 'בין עיר דוד לגן עוזא', מעריב, ט' בתשרי תשמ"ב (7.10.81), עמ' 34.
- * הראל 1984 = מ' הראל, הנוף, הטבע והאדם במקרא, תל אביב, עמ' 225.

הוצאת תבונות
מכללת הרצוג

- * הרן 1989 = מ' הרן 'ברכת כוהנים מכתף הינום - המשמעות המקראית של התגלית', קתדרה 52, 1988, עמ' 77-89.
- * חכלילי תש"מ = ר' חכלילי, 'בית עלמין יהודי מימי בית שני ביריחו', קדמוניות 47-46, תש"ם, עמ' 62-66.
- * ידן תשל"ד = י' ידן, 'עיר בית הבעל', בתוך: ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 52-66.
- * ייבין תש"ח = ש' ייבין, 'קברי מלכי בית דוד', ירושלים - רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה א, תש"ח, חוב' א, עמ' ב-כ.
- * מזר 1958 = ב' מזר, 'ירושלים, בתי קברות', אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים 1958, עמ' 832.
- * מזר תשכ"ט = ב' מזר, 'עיר דוד והר ציון', בתוך: ירושלים לדורותיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 1-11.
- * מזר 1971 = ב' מזר, 'פרץ עזה, פרץ עזא', אנציקלופדיה מקראית ו, ירושלים 1971, עמ' 623-624.
- * מזר תשל"א = ב' מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית', ארץ ישראל י, תשל"א, עמ' 1-33.
- * נאור 1954 = מ' נאור, המקרא והארץ, תל אביב 1954, עמ' 221.
- * סמט תש"ן = א' סמט, "אל נכון", מגדים ט, תש"ן, עמ' 41-48.
- * קלונר 1984 = ע' קלונר, 'החומה השלישית מסוף ימי בית שני ומערות המלכים בירושלים', בתוך: א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, כרך א, ירושלים 1984, עמ' 208-204.

האיורים

איורים 1-3 שורטטו בידי תרצה חייק. איורים 4-5 הובאו כאן באדיבות ד"ר גבי ברקאי.